

РОЗДІЛ 12

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 34.023

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/83>

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ОСОБИ У ПУБЛІЧНІЙ СФЕРІ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРАВА

IDENTIFICATION AND PRESENTATION OF A PERSON IN PUBLIC SPHERE: SIGNIFICANCE FOR THE SOCIETY AND LAW

Завальна Ж.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається поняття ідентичності у праві та виводиться визначення законодавчої ідентифікації особи в публічній сфері. Розбирається структура внутрішнього психологічного стану та мотивації особи, яка здійснює владні, службові повноваження або інші суспільно корисні функції, і як це впливає на виконання службових, посадових чи інших публічних функцій. Крім того, досліджується значення збігу / незбігу ідентифікації та самопрезентації в суспільстві й у праві.

Розглядаються два варіанти ідентифікації особи: самоідентифікація та ідентифікація іншими. Обидва види ідентифікації здійснюються на основі соціальних норм, у т. ч. законодавчих. Процес ідентифікації, здійснений на основі законодавчих норм, пропонується вважати законодавчою ідентифікацією. Законодавча ідентифікація – це процес ототожнення самою особою себе із відповідним правовим статусом. Повна законодавча ідентифікація відбувається за умови, що особа ототожнює себе не тільки з правами та привілеями, але й із обов'язками та заборонами, притаманними конкретному публічному статусу. Проблемою сьогодні є наявність неповної ідентифікації службовців і посадовців, оскільки сприйняття посади чи службового становища сприймається та ідентифікується особою тільки через призму прав і можливості задоволення власних інтересів.

Доводиться, що на основі законодавчої ідентифікації та самоідентифікації особа здійснює свою самопрезентацію в суспільстві. Самопрезентація відбувається через здійснення діяльності. Відповідно до самоідентифікації особи діяльність спрямована або на ефективне виконання публічних функцій, або на задоволення власних інтересів за умови ігнорування виконання обов'язків, передбачених відповідною посадою чи статусом.

Відповідно до вищезазначеного робляться висновки про необхідність застосування постійного впливу на середовище та на особу як із боку держави, так і з боку суспільства.

Ключові слова: правовий статус, правова норма, правова ідентичність, ідентифікація, законодавча ідентифікація, самоідентифікація, презентація, самопрезентація.

The article deals with the notion of identity in law and presents the definition of the legislative identification of a person in public sphere. The structure of the inner psychological state and motivation of a person is described, if the latter performs some authorization or other functions useful for the society. The question is also studied how the above-mentioned structure influences the fulfillment of official or other public functions. In addition, the importance of accordance / discordance of identification and self-presentation in the society and law is investigated.

Two variants of person identification are studied: self-identification and identification by others. Both types of identification are made based on social norms, including legislative ones. It is suggested that the identification process based on legislative norms should be deemed legislative identification. The legislative identification is a process when a person matches herself with a corresponding legal status. Complete legislative identification takes place if the person identifies herself not only with some rights and privileges but also with certain duties and limitations typical for the given public status. Nowadays there is a problem of incomplete identification of officials since their position or duty status is perceived and identified by the person only in the light of her rights and possibilities to satisfy her own interests.

It is proven that based on the legislative identification and self-identification a person realizes her self-presentation in the society. Self-presentation takes place through some activity. According to the self-identification of the person the activity is intended either to perform public functions effectively or to satisfy her own interests and neglect the execution of the duties stipulated by a certain position or status.

Based on everything mentioned above the conclusion is made that it is necessary to exercise constant influence upon the environment and the person both on the side of the state and on the side of the society.

Key words: legal status, legal norm, legal identity, identification, legislative identification, self-identification, presentation, self-presentation.

Постановка проблеми. Сьогодні питання ідентифікації розглядається на рівні збирання та використання персональних даних, тобто висвітлюється проблема правового регулювання діяльності, охорони та захисту особистої інформації. Це такий собі техніко-інформаційний підхід. Але питання ідентифікації та презентації особи у праві набагато глибше і має психологічне та соціальне підґрунтя. Із розвитком технологій визначення місцезнаходження особи та встановлення адміністративно-правового порядку регулювання не є проблемою. Сьогодні швидше стоїть питання не про те, хто приїхав і перебуває на території, а про те, навіщо особа прибула на нашу територію і наскільки їй можна довіряти та будувати соціально, в т.ч. і правову, взаємодію.

Необхідно не тільки розглянути і врахувати в правовій сфері ідентифікацію за інформаційними ознаками суб'єкта у вигляді персональних даних, але й поставити

питання про соціально-психологічний аспект діяльності особи. Виникає питання: навіщо юриспруденції соціально-психологічний аспект? Відповідь лежить на поверхні. Правове регулювання та право в інших його проявах використовується як інструмент соціального впливу на поведінку особи. Але за наявності законодавчого регулювання, за загальним правилом, що є більш-менш адекватним реальності, має місце криза виконання законодавчих норм і глобальна неефективність правової діяльності в усіх сферах державного та соціального життя. Як викликати бажання у суб'єкта виконувати норми права? У цьому разі необхідно враховувати соціально-психологічні особливості суб'єктів права не тільки у стані здійснення девіантної поведінки, але і в нормальному психологічному стані з урахуванням правової ідентичності суб'єкта. Тому метою нашої розробки є підвищення ефективності виконання правових норм суб'єктами. *Завдання* – дослідити

положення правової та соціальної психології на предмет виявлення психологічних і соціальних першопричин виконання / невиконання норм права.

Авторська позиція щодо вихідних даних. Сьогодні серед високопосадовців утвердилася позиція, що правова ідентичність відбувається з посадою та високим статусом. Результатом правової самоідентифікації особи зі своєю посадою є активне використання прав і пільг, передбачених для цієї посади. Так само особа починає презентувати себе перед соціумом як носій певних благ та обсягу влади через здійснення діяльності, направленої на задоволення індивідуальних потреб.

Правова ідентифікація, що здійснюється соціумом щодо цієї посади, відбувається насамперед за обов'язками й обмеженнями, передбаченими для конкретної посади. Від особи очікується виконання посадових повноважень на користь соціуму та держави. Розбіжність між діями особи, котра зайняла відповідну посаду, й очікуваннями соціуму призводить до високого показника корупції та кризи влади, до звільнення з посад, зазвичай без правових чи політичних наслідків, переходу на інші подібні посади і сприяє поглибленню політичної та соціальної кризи в державі.

На наш погляд, криза не в законодавчому регулюванні, як це подається у наукових виданнях, а у сприйнятті осіб, які займають високі посади, своєї ролі та функцій щодо цієї посади. Тому необхідно говорити про створення в особи правової ідентичності, що відповідатиме очікуванням соціуму.

Наявні наукові дослідження поняття «ідентичність». Наукові дослідження поняття ідентичності означаються узагальненнями та розмаїттям. Розгляд ідентичності та ідентифікації бере свій початок у психологічній науці у зв'язку з розвитком Я-концепції. Один із прихильників цієї концепції, Р. Бернс, розглядаючи її як систему установок, спрямованих на себе, які включають когнітивну, оціночну і поведінкову складові частини, наполягає на тому, що це і є елементами ідентичності та ідентифікації [5, с. 37–39]. Його думку підтримує А. Ватерман, виділяючи ціннісні компоненти ідентичності: цілі, цінності, переконання [4, с. 342–345].

Характеризуючи ідентичність, науковці говорять про її природу та зміст. Так, у психологічній науці природу ідентичності досліджував Д.В. Колесов, описуючи її через аналіз співвідношення уявлень про ідентичність у логіці та психології. Водночас змістом ідентичності у психології він вважає «переживання індивідом своєї єдності з яким-небудь індивідом чи з групою або власної прихильності до чого-небудь, ідеї, принципу, «справи», тоді як у логіці ідентичність – це висновок про відсутність відмінностей: однаковість, нерозрізненість, повний збіг рис порівнюваних об'єктів, процесів, явищ навколишнього світу. Тобто в логіці ідентичність – це дійсно однаковість об'єктів; у психології – це особлива форма відносин». Таким чином, наголошує дослідник, ми завжди маємо на увазі, що однією зі сторін ідентичності є індивід, а іншою – інші істоти або які-небудь об'єкти, процеси, явища [7, с. 10]. Г. Брейкуелл визначає зміст ідентичності з погляду цінностей як відповідність (невідповідність) соціальним стандартам і нормам [1, с. 14]. Т.В. Скибо сприймає ідентичність через особистісну якість особистості. Так, на його думку, «особистісна ідентичність» пов'язана з проблемою свободи вибору та самовираження, а взагалі ідентифікація розглядається як базовий процес і механізм самопізнання [14, с. 3]. Роджерс Брубейкер і Фредерік Купер відстоюють позицію про те, що ідентичності є дуже чітким інструментом, а дуже часто зброєю в політиці [2, с. 23–28].

Підсумовуючи наукові дослідження у психологічній сфері щодо поняття «ідентичність», К.Б. Шнейдер виділила три основні поняття ідентичності: «1) цілісність особистості як її інтегративна властивість; 2) ступінь відповідності людини групі, статі, етносу, роду або

іншим категоріям; 3) самість, справжність індивіда» [15, с. 5]. Вивчення поняття ідентичності у психологічній науці дають можливість досліджувати проблему правової ідентичності та правової (законодавчої) ідентифікації.

Огляд літератури з дослідження поняття правової ідентичності. Представники вітчизняної науки теорії права досліджували визначення психологічних основ правової ідентичності з погляду суб'єктивної реальності. Зокрема, Я.С. Посохова визначає правову ідентичність як складну психічну реальність, що включає різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні підстави. Цей феномен поєднує і свідоме почуття унікальності індивіда (самобутність), і несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду, і солідаризацію з ідеалами групи [11, с. 217–219]. Залежно від ситуацій особи можуть приймати різні ідентичності, часом останні можуть бути навіть взаємовиключними, але вони співіснують. Ідентичності є тільки масками. Це не реальні обличчя, а маски, які вдягають залежно потреб, обставин. Ідентичності не є вродженими, вони змінні, сконструйовані та залежать від обставин [8, с. 282–285].

Правова ідентичність у вітчизняній науці досліджувалася як результат, який особа має на певний момент. Але нас цікавить процес досягнення цього результату, від якого може залежати якість правової ідентичності. Тому ми звертаємо свою увагу на те, що правова ідентичність є результатом суб'єктивно-об'єктивного процесу усвідомлення особою своїх прав, обов'язків, місця, своєї ролі у суспільстві, який здійснюється у вигляді ідентифікації. Визначення поняття ідентифікації у правовій науці не є поширеним і застосовуваним, за винятком окремих випадків [6, с. 23–35]. Тому, надаючи загальну характеристику поняттю ідентифікації та самоідентифікації в публічній сфері, необхідно враховувати напрацювання психологічної та соціологічної наук.

Ідентифікація у психологічній довідковій літературі у першому значенні розуміється як процес зіставлення, зв'язки одного об'єкта з іншим на основі будь-якої ознаки або якості, внаслідок чого відбувається встановлення їх схожості чи відмінності [12]. У цьому значенні, якщо об'єктом ідентифікації є особа, відбувається розпізнання тієї якості, на основі якої особа може бути віднесена до певної групи чи виду (ідентифікація державного службовця, суб'єкта владних повноважень). Надалі таке значення ідентифікації понятійно вирізнено нами як «ідентифікація іншими».

У другому значенні ідентифікація розуміється як емоційно-когнітивний процес несвідомого отождіння суб'єктом самого себе з певною групою, зразком [13]. Для відображення цього змісту ми застосовуватимемо поняття «самоідентифікація».

Поняття ідентифікації у другому значенні, вказаному в словниках, описане у працях К. Левіна, А. Бандури [9] Т. Парсонса [3], Дж. Мид [10] у рамках соціальної психології у зв'язку з вивченням механізму соціалізації, відшукання та прийняття своєї соціальної ролі, в усвідомленні особою групової належності та формуванні соціальних установок. На основі теорії психологічної соціалізації сучасна соціальна психологія виходить із того, що ідентифікація особи включає три взаємодіючі сфери психічної реальності. По-перше, це процес об'єднання особи з іншими особами чи групами через задіяння наявних емоційних зв'язків і прийняття як своїх пропонованих групою соціальних норм і цінностей. По-друге, уявлення, бачення особою іншого як продовження, відображення самого себе. Особа наділяє іншу особу своїми почуттями, бажаннями, рисами. По-третє, механізм постановки себе на місце іншого, перенесення в обставини іншої особи, що призводить до встановлення та розуміння сенсу поведінки іншого, допомагає моделювати процес взаєморозуміння та позитивної взаємодії.

У такому розумінні теорія соціальних полів дає можливість говорити про знаходження кожної особи в своєму соціальному полі. Саме тому ми вбачаємо паралельне існування (сфери життя народу не перетинаються життям і сферою інтересів посадовців). Тому посадовці існують у «паралельному просторі» не тільки у мовному вислові, але й у соціальному та правовому розумінні. Як результат, не вирішуються проблеми, задля яких ця особа йшла на посаду чи в народні депутати.

Правова, законодавча ідентифікація становить процес знаходження ідентичності з узятими за основу соціальними (в т. ч. правовими) нормами. В аспекті нашої проблематики суб'єкти права ідентифікуються за правовим статусом. Соціальний і правовий статуси розрізняються нами як загальний і спеціальний.

Соціальні та законодавчі норми ідентифікації. У нормах вказується сукупність ознак *статусу* особи, якому вона має відповідати, щоб вдало ідентифікуватися для виконання певної соціальної ролі. Оскільки соціальна роль виражається через діяльнісний аспект, соціальними нормами встановлюються параметри поведінки, приписані соціумом для тієї чи іншої соціальної ролі. Процес ідентифікації так само відбувається за допомогою порівняння з певними соціальними стандартами, в яких вказуються порядок та умови ініціації введення та виведення з певної соціальної ролі. Залежно від виду норм, відповідно до яких відбувається ідентифікація, розрізняються соціальна та правова ідентифікація.

Соціальна ідентифікація відбувається щодо соціальних норм, правил, вироблених суспільством чи групою людей у процесі їхньої життєдіяльності у вигляді норм права, моралі, звичаєвих норм, встановлених у кожній соціальній групі.

За правовими нормами здійснюється правова ідентифікація. Зокрема, нормами права встановлюються параметри здатності входження у правовідносини та здатності бути носіями правових ролей. Процес визначення правової ідентичності відбувається відповідно до тих прав, обов'язків, позитивних встановлень, заборон, які є змістом правових звичаїв, положень наукової доктрини, судової практики, правових принципів тощо. Норми права, закріплені в законодавстві, є параметрами для здійснення законодавчої ідентифікації. Процес ототожнення поведінки з нормами законодавства є підвидом правової ідентифікації. Законодавча ідентифікація відбувається відповідно до норм законодавства, що діє в певний час на певній території.

Надалі поняття *законодавчої ідентифікації* використовується як у позитивному значенні, так і в негативному. Тобто особа чи група, котра відповідає зазначеним у нормах законодавства позитивним параметрам, наділяється загальною правосуб'єктністю з можливістю здійснювати політичні, економічні, соціальні права та інтереси. Негативна ідентифікація також здійснюється за принципом відсутності позитивних ідентифікуючих ознак або за наявності у особи чи групи прямо вказаних негативних параметрів. У такому разі в законодавстві декларується загальна правосуб'єктність із обов'язковим встановленням у законодавстві заборон та обмежень у політичній, економічній і соціальній сферах. Відразу зауважимо, що поза межами нашого розгляду залишається питання справедливості та розумності й законодавчої ідентифікації. Але сприйmemo законодавство як частину права і будемо говорити про правову ідентифікацію як встановлення відповідності тих чи інших параметрів особи чи соціальних груп до норм законодавства.

Встановлення стандартів (норм) ідентифікації осіб у законодавстві. В усіх законодавчих актах встановлюється коло суб'єктів, на яких поширюватиметься дія цього акта. Вказівка на конкретну ознаку буде тим маркером, за яким суб'єкт вирізняється серед інших. Відповідно до законодавчих маркерів ідентифікації здійснюється *фор-*

мально правова ідентифікація осіб. Держава ідентифікує своїми встановленнями осіб, які мають її громадянство, іноземців, осіб без громадянства. Як будь-який процес, процес ідентифікації має рівні. Залежно від рівнів (психологічного і соціального) можна виділити два способи правової ідентифікації: самоідентифікації та визначення ідентифікації іншими.

Ідентифікація іншими. Оскільки ми говоримо про законодавчу ідентифікацію та відшукання правової ідентичності, то під ідентифікацією іншими ми маємо на увазі законодавця та інших суб'єктів права, які можуть встановлювати стандарти норм ідентифікації. Аналіз чинного вітчизняного законодавства приводить до думки про те, що воно (законодавство) складається із системи соціальних ролей, зафіксованих як правові статуси, правосуб'єктності учасників правовідносин як учасників соціальних відносин. Законодавець виписує їхні соціальні ролі у вигляді ідеального набору прав та обов'язків для кожного суб'єкта, відображених у конкретній галузі законодавства. Такий ідеалістичний підхід для встановлення стандартів поведінки є, з одного боку, виправданим, оскільки зумовлений очікуванням найкращого результату для держави й окремих соціальних груп, інтересами, заради яких і встановлювалися конкретні статуси, правомочності, повноваження, права, обов'язки, дієздатність, правоздатність. Також є позитивним і виправданим встановлення відповідальності за невиконання обов'язків чи правостановлення для певних соціальних ролей.

З іншого боку, законодавець зазвичай не враховує проміжні варіації поведінки осіб, які однозначно не можна класифікувати як порушення чи інші відхилення поведінки, що підпадають під юридичну відповідальність. І з більшості таких варіацій складається поведінка особи. Діяльність окремих осіб чи окремих суб'єктів стає неефективною для соціальної групи чи для держави, але проблема полягає в тому, що вона залишається без «відповіді» держави та суспільства, а це негативно впливає на всю соціальну, політичну, економічну ситуацію. Результатом стає стійка впевненість про недосяжність відповідальності для такої посади чи такого статусу.

Самоідентифікація має відбуватися не тільки з правами, привілеями, пільгами, посадою, які займає особа, але насамперед із інтересами держави, завданнями й обов'язками, що передбачається для конкретної посади. Самоідентифікація особи проходить через здійснення діяльності відповідно до соціальної та професійної ролі. Ідентифікація в ідеалі має відбуватися за всіма вимогами, встановленими законодавчими нормами. Тобто у правові норми закладаються вимоги ідеального суб'єкта права, який, займаючи конкретну посаду чи виконуючи професійну чи соціальну роль, має повністю відповідати за особистими параметрами та параметрами попередньої діяльності цим вимогам.

Особа ідеально знає та розуміє свої здібності, сили, навички. Водночас, як показують емпіричні дані психологічних досліджень, особа часто неадекватно оцінює вимоги законодавства і для досягнення позитивного результату здійснює вибірку самоідентифікацію, тобто ототожнює себе із тими ознаками, які є в наявності і позитивно впливають на досягнення результату – зайняття посади. І навпаки, положення норм, які містять ознаки, що заважають досягти поставленої мети, ігноруються чи тлумачаться особою собі на користь.

Самопрезентація – предствлення своєї самоідентифікації іншим і суспільству загалом – може відбуватися з реальною або симульованою ідентифікацією через власну діяльність. Виконання посадових прав та обов'язків має відбуватися відповідно до самоідентифікації. У разі, коли самоідентифікація пройшла повністю, презентація особи проходить відповідно до прав і обов'язків тієї посади, яку займає особа.

Внаслідок незбігу самоідентифікації та самопрезентації відбувається симуляція або самої діяльності, або смислів діяльності, або ролі, яку презентує особа. Результатом цього стає симуляція самопрезентації – «я студент», «я науковець», «я міністр». У разі невідповідності самоідентифікації та самопрезентації остання проходить без усвідомлення особою відповідальності та необхідності виконання обов'язків, які передбачаються державними функціями. Займаючи відповідальне становище, особа сприймає посаду як доступ до додаткових благ, зокрема до адміністративного ресурсу. Самопрезентація здійснюється відповідно до своїх майнових інтересів, які задовольняються не стільки із застосуванням додаткових фінансових ресурсів (ЗП доволі низька порівняно із запитами на задоволення приватних інтересів), як за допомогою використання адміністративного ресурсу. Задоволення своїх інтересів відбувається у вигляді невиконання або неповного навантаження своїх обов'язків шляхом зміни смислового навантаження своїх завдань, симуляції виконання обов'язків тощо.

Самоідентифікація та самопрезентація особи відбувається відповідно до норм поведінки, які суспільство та держава пропонує для тієї чи іншої соціальної ролі. За гармонійної самоідентифікації, самопрезентації відбувається гармонійна самоідентифікація діяльності, тобто виконання діяльнісних актів згідно з певними нормами. У разі зміни чи відмови від самоідентифікації та зміненої суб'єктивної самопрезентації здійснюється зміна смислів у нормах поведінки, відбувається і зміна смислу діяльності, що призводить або до симуляції діяльності, або до зміни смислу існування взагалі роботи певного інституту чи органу, діяльність якого виконує така особа. Тому за наявної зовнішньої видимості діяльності відсутні реальні чи заплановані результати роботи певних посад чи органів.

Висновки. Ідентифікація в публічній сфері особи відбувається відповідно до соціальних, у т.ч. правових норм. Якщо це особи, котрі виконують функції влади чи інші публічні функції, ідентифікація відбувається згідно із законодавчими нормами, які регулюють відповідні правові статуси. Ідентифікація необхідна для виявлення адекватності суб'єктивного сприйняття особою самої себе та ідентифікації її соціумом чи державою. Адекватність самоідентифікації та самопрезентації проявляється у виправданні очікувань, виражених у законодавчих нормах, що регулюють порядок призначення на посаду чи входження у статус, і результату в діяльності ідентифікованої особи, котра зайняла конкретну посаду чи набула конкретного статусу. Результатом незбігу самоідентифікації, самопрезентації особи та ідентифікації іншими є невиконання очікувань соціуму, що призводить до недовіри до влади та до всієї публічної сфери загалом, стає фактором нестабільності правопорядку.

Законодавча ідентифікація і самоідентифікація мають значення, оскільки це внутрішній стан особи, із яким вона здійснювала свою діяльність як учасник правовідносин. Тобто законодавством і правом цей момент сприймається через поняття суб'єктивної сторони. Незбіг законодавчої ідентифікації та самоідентифікації є формальною основою для визначення посадової особи як такої, що відповідає чи не відповідає займаній посаді.

Для збігу соціальних очікувань і діяльності посадової особи необхідно створювати не тільки зовнішнє середовище у вигляді чіткого й адекватного правового регулювання відповідних правових статусів, але й здійснювати постійний правовий виховний і превентивний вплив на осіб, котрі формально мають права та гіпотетично можуть стати носіями владних чи інших публічних повноважень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Breakwell G.M. Social Representations and Social Identity. *Papers on Social Representations = Textuelles Représentations Sociales*. 1993. Vol. 2 (3). P. 1–20. URL: http://www.psr.jku.at/PSR1993/2_1993Brea2.pdf.
2. Brubaker R., Frederick C. Beyond "Identity". *Springer*. 2000. № 29. P. 1–47.
3. Talcott Parsons. The Theory of Human Behavior in its Individual and Social Aspects. *The American Sociologist*. 1996. Vol. 27. № 4. P. 13–23.
4. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review. *Developmental Psychology*. 1982. Vol. 18. № 3. P. 341–358.
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва, 1986. С. 422.
6. Завальна Ж.В. Законодавча ідентифікація та її роль для суспільства. *Форум права*. 2019. № 2. С. 23–35. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.2635557>.
7. Колесов Д.В. Антиномии природы человека и психология различия (К проблеме идентификации и идентичности, идентичности и толерантности). *Мир психологии*. 2004. № 3. С. 9–19.
8. Кондра М. Правовезначення ідентичності: аналіз кризь призму принципу рівності у кримінальному праві України. *Підприємництво, господарство, право*. 2018. № 12. С. 282–285.
9. Левин К., Бандура А. Гештальт-психология и социально-когнитивная теория личности. Санкт-Петербург, 2007. 128 с.
10. Мид, Дж. От жеста к символу. Американская социологическая мысль: тексты. Москва, 1994. С. 342.
11. Посохова Я.С. Проблема ідентичності та визначення психологічних основ її вивчення. *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 217–221.
12. Психология. Словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. С. 12130.
13. Психология. Словник. *Social Foundations of Thought and Action by Albert Bandura*. 1985.
14. Скибо Т.Ю. Педагогические условия становления профессиональной и личностной идентичности студентов колледжа : дис. ... канд. психол. наук : 13.00.0. Воронеж, 2004. С. 212.
15. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент. Москва, 2004. С. 600.